

महापुरुषाचं निर्वाण आणि ...

(भाग १)

ती गाडी मला भुसावळ्ला नेणार होती, म्हणजे गाडी दूर कुठंतरी दिल्लीच्याही पुढं जाणार होती. पण मला भुसावळ्ला उतरायचं होतं. रायकरनं यावलच्या श्रीमती रमाबाई देशपांडे यांच्यासाठी पत्र दिलं होतं. कुरूनतरी सुरुवात करायला हवी होती. पुनश्च हरि ३५.

हे 'पुनश्च' किती वेळा येऊन गेलं आणि पुन्हा किती वेळा येणार होतं, कुणास ठाऊक! पण ते आता मुंबईच्या दिशेकडं झेपावणार नव्हतं. माझ्या आयुष्यातून मुंबई संपली होती.

यावलला श्रीमती रमाबाई देशपांडे यांनी एक कार्यक्रम केला. दहा रुपये दिले. भुसावळ्हून दोन फाटे फुटतात; एक जातो खांडव्याहून उत्तरेकडं आणि दुसरा जातो नागपूरहून कलकत्त्याकडं. खांडवा मार्ग झाला होता. म्हणून वळ्हाडात शिरायचं ठरवलं. भुसावळ्हून एका मित्राचं पत्र घेऊन वरणगावला आलो. तिथून बोदवडला. बोदवडला एका शिक्षकांनी खटपट करून कार्यक्रम केला. तिथून मलकापूरला आलो. मलकापूरच्या डॉ. सान्यांनी कार्यक्रम केलाच; पण त्यांचे बंधू आर्वीला होते, त्यांनाही परिचयपत्र दिलं. आता माझ्यापुढं आयुष्यात काही वेळापत्रकच नव्हतं. ही भटकंती अमुक दिवस करायची; नंतर अमक्या ठिकाणी जाऊन स्थिर व्हायचा प्रयत्न करायचा, ही सगळी भानगड आता संपली होती. फिरत राहायचं आणि फिरतच राहायचं, एवढंच नशिबी होतं.

न बदलणारं आयुष्य

मागे लहानपणी एकदा जमखंडीला मामांच्याकडू सुट्टीत गेलो असताना असेच एक गवई मामांच्याकडे आले होते. ‘माझ्या गाण करा’ म्हणून त्यांना संगत होते. मामांनी

त्यांचं गाणं करून त्यांना पंधरा रुपये दिले. त्या वेळी माझ्या मनात विचार आला होता की, 'हे गृहस्थ असे दारोदार का फिरतात? यांना घरदार नाही का?' ते का फिरत असतील, ते आता मला कळल. जगायचा दुसरा मार्गच नसतो, तेव्हा हेच करावं लागतं. जमखंडीला आलेल्या त्या गवयांना कदाचित घरदार असेल. वयानं ते मोठे होते. प्रपंच चालविण्यासाठी कदाचित त्यांना असे गावोगावी हात पसरावे लागत असतील. पण मला मात्र माझ्या पोटाची खळगी भरण्यासाठीच केवळ असं गावोगाव, दारोदार फिरणं भाग होतं. हे आयुष्य बदलणार नव्हतं. संपणार नव्हतं. माझं कधी घर होणार नव्हतं. एका जागी स्थिर राहाणं परमेश्वरानं माझ्या ललाटी लिहिलंच नव्हतं. मलकापूरहून खामगाव, वाशिम, अकोला, मूर्तिजापूर, कारंजा, बडनेरा, अमरावती, धामणगाव, पुलगाव, आर्वी, वर्धा, हिंगंघाट, चांदा (चंद्रपूर), तिथून नॅरोगेज रेल्वेन मूळवरून नागपूर ही मोठमोठी गावं आणि त्याशिवाय काही लहानसहान गावं या सगळ्या गावांत कार्यक्रम होत होते. दीनवाणा चेहरा करून हात पसरला की, कोणी ना कोणी भीक घालतात. माझ्याबाबत फरक एवढाच की, त्या भिकेचं मोल मी माझ्या गाण्याच्या रूपानं पुरेपूर पदरात टाकत होतो. चारआठ आणे वर्गणी देणारे सुरुवातीला, नाइलाजानं, आग्रहामुळं, तोंड वाकडं करून देत असतील; पण गाणं ऐकल्यावर मात्र साज्यांना समाधान वाटत होतं. जिथं कोणीच ओळखीचं नसेल, तिथं तर फारच लाजिरवाणी अवस्था होई. ओळखी होत्या त्या संघामुळं. पण त्यांपैकी कोणीच पैसेवाले नसत. सारे मध्यमवर्गीय किंवा कनिष्ठ मध्यमवर्गीय. त्यांतला कुणीतरी माझ्यासाठी कार्यक्रम घडवायची खटपट करायचा. त्यालाही दातांच्या कण्या कराव्या लागत. हे सगळं पाहाताना मनाला खूप यातना होत; पण काही इलाज नव्हता. वज्हाडातल्या या सगळ्या गावांपैकी काही ठिकाणच्या आठवणी तर माझ्या मनावर कोरल्या गेल्या आहेत.

मनावर कोरलेल्या आठवणी

अकोल्याला ज्यांनी माझा कार्यक्रम केला, ते हरिहराव पुराड उपाध्ये. त्यांचा माझा पूर्वजन्मीचा अगदी निकटचा ऋणानुबंध असला पाहिजे. मोठ्या भावासारखं त्यांनी आणि त्यांच्या कुटुंबीयांनी माझ्यावर प्रेम केलं. अतिशय सामान्य अशी आर्थिक स्थिती असलेल्या या माणसानं असंख्य लोकांच्या अंतःकरणांत अतीव प्रेमाचं आणि आदराचं स्थान मिळविलं. अकोल्याला १९४० नंतर मी कितीतरी वैळा गेलो. पण त्यांच्या त्या प्रेमळ आतिथ्यात रतिभर फरक पडला नाही. अडीच-तीन वर्षांपूर्वी त्यांचं देहावसान झालं. त्या देवमाणसाच्या नुसत्या स्मृतीनंसुद्धा मन भरून येतं. या सगळ्या भ्रमणात सुरुवातीला प्रत्येक ठिकाणी लाचारी पत्करावी लागली, तरी अनेक गावी काहींचा जिव्हाळ्याचा संबंध आला. वाशिमचे श्री नारायणराव धनाश्रे, आर्वीचे श्री. साने मास्तर, वर्धांचे श्री. मनोहर दीक्षित अशी कितीतरी नावं आहेत. या साज्यांशी, आजही माझा जवळचा, प्रेमाचा संबंध आहे.

कारंजाचा तो व्यापारी

कारंजा या गावात एक चमत्कारिक अनुभव आला. एका परिचिताच्या घरी उतरलो होतो. त्याने खूप खटपट केली; पण कोणीच माझा कार्यक्रम करायला तयार होईना. एक टिंबर मर्चट फुकट कार्यक्रम ऐकायला तयार झाले. माझ्या त्या परिचितानं आग्रह केला की, ‘एवीतेवी तुझा इथं कार्यक्रम होत नाही, मग फुकट का होईना, थोडंसं गाऊन जा ना! लोक तेवढी तरी आठवण ठेवतील.’

वास्तविक कारंजा हे गाव वळाडातल्या अत्यंत श्रीमंत गावांपैकी आहे. त्या गावची अशी आख्यायिका आहे की, तिथला जमीनदार आपला एक वाडा बांधत असताना घोड्यावर बसून एक व्यापारी चौकशी करत आला की, ‘इथं कस्तुरी घेणारा कोणी आहे का?’ कारंजाच्या श्रीमंतीची कीर्ती ऐकून तो तिथं आला होता. ज्याला त्याने विचारलं, तो गृहस्थ साधे कपडे केलेला, एखाद्या सामान्य माणसासारखा दिसत होता. त्याने चौकशी केली, ‘भाव काय?’ त्याच्या प्रश्नावर तो व्यापारी हसला आणि म्हणाला, ‘तुला भाव सांगून काय उपयोग? ही कस्तुरी आहे कस्तुरी! तुझ्यासारख्याचं काम नाही.’

त्या गृहस्थानं शांतपणानं सांगितलं, ‘तुझी सारी कस्तुरी या चिखलात ओत आणि तिची जी किंमत असेल, ती माझ्याकडून घेऊन जा.’ त्यानं ती कस्तुरी वाढ्याच्या भिंती बांधण्यासाठी केलेल्या चिखलात ओतायला लावली. तो गृहस्थ म्हणजेच तिथला जमीनदार.

कारंजा गावाची श्रीमंती कळावी, म्हणून मी ही कथा सांगितली. तर अशा त्या कारंजा गावातल्या त्या लाकडाच्या व्यापाऱ्यानं माझं गाणं ऐकायचं मान्य केलं. मी तयार झाले, पण एकच सांगितलं की, “मी केवळ एकच तास गाईन. तास संपल्याबरोबर गाणं बंद करीन.” माझ्या परिचित मित्रानं एका तबलजीची व्यवस्था केली. मी समोर घड्याळ ठेवून गायला सुरुवात केली. बरोबर एक तास व्हायला पाच-सात मिनिटं असताना मी वर्णन केलेल्या त्या जमीनदारांचे त्या वेळचे वंशज गाणं ऐकायला आले. एक तास झाल्याबरोबर मी गाणं बंद केलं आणि उठायला लागलो, तोच तो लाकूड व्यापारी मला सांगायला लागला की, “तुम्ही आणखी काही वेळ गा. गावचे जमीनदार मुद्दाम गाणं ऐकायला आले आहेत.”

मला रागच आला. हा गृहस्थ गाण्यासाठी एक पैसाही देणार नाही आणि वर अमकातमका आला म्हणून आणखी गाणं म्हणा, असा आग्रह करतोय. मी स्वच्छ सांगितलं की, “माझा त्यांच्याशी काही संबंध नाही. मी एक तास गायचं मान्य केलं होतं, तेही फुकट. मी आणखी काय म्हणून गाऊ?”

ते व्यापारी खूप संतापले. त्यांच्या इभ्रतीचा प्रश्न होता. मी शांतपणानं पेटी बाजूला केली आणि उटून चालायला लागलो. वळाडातल्या अगदी श्रीमंत गावची ही आठवण मी कधी विसरणार नाही. त्या गावाविषयी माझ्या मनात सतत चीड होती. वरणगाव, बोदवडसारख्या अगदी छोट्या आणि गरीब गावांतसुद्धा मला दोनपाच रूपये मिळाले,

पण या कारंजानं मला पैसे देण्याएवजी माझ्याकडून फुकट गाऊन घेऊन वर मी जास्त वेळ गात नाही, म्हणून मलाच शिव्या घातल्या. एक गोष्ट खरी की, त्या एका व्यक्तीमुळं साच्या गावाविषयी कलुषित मत बनविणं योग्य नव्हतं. पण त्या गावात कुणीच पैसे देऊन कार्यक्रम केला नाही. आणि फुकट गायलो तरी हा अनुभव, म्हणून ही चीड मनात राहिली. गेली अनेक वर्ष मला कारंजाला कार्यक्रमाची आमंत्रणं येत असत. पण मी ती स्वीकारली नाहीत. कारंजा सोडून वळाडातल्या जवळजवळ साच्या गावी मी गेल्या पंधरावीस वर्षात कार्यक्रम केले. काही गावांत तर अनेकदा कार्यक्रम झाले. पण कारंजा मी जाणूनबुजून टाळलं. १९७९ साली एप्रिल महिन्यात मी तिथं पहिल्यांदा कार्यक्रम केला. कारंजाचे लोक खरोखरच चांगले आहेत. माझा समज केवळ पूर्वीच्या त्या प्रसंगावर आधारलेला होता.

— वै. सुधीर फडके:

(श्री. श्रीधर फडके: यांच्या परवानगीने 'जगाच्या पाठीवर' या आत्मचरित्रातून क्रमशः)